

# СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНА ПРИРОДА БІДНОСТІ: ЧОМУ БІДНІ?



**Вадим Васютинський**  
доктор психол. наук,  
професор,  
гол. наук. співроб.  
лабораторії психології  
мас і спільнот  
Інституту соціальної  
та політичної психології  
НАПН України,  
м. Київ

Якщо відома українська приказка про бідних і дурних і видається комусь слушною, то хіба лише тим, хто щасливо unikнув убогості. Натомість тим, кому “поталанило” бути бідним, вона видається образливою й незаслуженою. Свою бідність вони сприймають не тільки як матеріальні обмеження, а й як жорстоку несправедливість, накинута їм долею, суспільством, іншими людьми. Почування себе бідним часто-густо ґрунтується на переживанні соціальної нерівності. Це почуття істотно залежить від уявлень про справедливість чи несправедливість розподілу матеріальних благ.

На одному полюсі широченного спектру причин бідності містяться *соціально-економічні чинники*. Вони відображають закономірності й можливості економічної системи суспільства, яка може забезпечити матеріальний добробут для більшої чи меншої частини громадян. У процесі такого забезпечення діють масові статистичні закономірності, які неминуче виштовхують бодай невелику частину членів суспільства на економічний марґінес, де вони стають або залишаються бідними. Ці потужні закономірності діють так невблаганно, що навіть не зовсім безпорадні громадяни опиняються в економічній безвиході, їхні енергійні зусилля приречено на неуспіх.

Економічні чинники закріплює й політична система. Її центральну ланку становить питання про владу, із якого автоматично випливає проблема справедливості. В уявленнях багатьох (коли не більшості) представників незаможних верств населення політичну систему, державу, право спрямовано на те, щоб хитрощами або силоміць позбавити їх матеріальних благ, забезпечити постійний перерозподіл багатств на користь незаслужено щасливіших співгромадян.

Економічне й політичне пояснення причин бідності має свої слушні підстави, але водночас хвибує на більш чи менш виражену однобокість. Воно не дає, наприклад, відповіді на таке принципове запитання: чому різні люди, які перебувають в об’єктивно однакових умовах, так по-різному влаштовують своє життя і досягають неоднакового матеріального добробуту?

На другому полюсі пояснення бідності — *причини психологічні, особистісні*. Це коли сама людина є джерелом своїх матеріальних негараздів. У цьому разі відома приказка є доречнішою. Нерозумній людині важко бути багатшою за розумну. Лінива не заробить більше, ніж працююча. Наївній і простодушній важко конкурувати з кмітливою й спритною.

На жаль або на щастя, люди не можуть бути однаковими за своїми можливостями. Народжуючись умовно рівними, вони неминуче стають різними в процесі соціалізації. Життя по-різному зумовлює їхню долю, структурує життєвий світ і визначає перспективи.

Навіть у тих суспільствах, де тотальну рівність активно проголошують і насильно впроваджують, люди не бувають рівними фактично. Наприклад, радянська ідеологічна система довго й успішно експлуатувала ілюзію загальної рівності, окремі елементи якої справді відіграли позитивну роль у долях мільйонів людей. Психологічно цінною для багатьох була рівність у загальній бідності, де відносно невелика каста “рівніших” мала більше можливостей, у т. ч. і матеріальних. А що всі були нібито рівними і, як їх тоді переконували, зовсім не бідними, то й радянська психологія не мала потреби вивчати якісь окремі особливості бідних осіб.

Натомість західні психологи активно досліджували індивідуально-психологічні чинники перебування в бідності. Визначено й описано десятки, навіть сотні рис і властивостей особистості та поведінки, наявність яких спричиняє психологічну готовність особи бути або ставати бідною, або, принаймні, не бути спроможною позбутися бідності, не кажучи вже про здатність розбагатіти.

У численних дослідженнях наведено переліки таких рис, серед яких найчастіше називають:

*пасивність, бездіяльність, залежність, нерішучість, безпорадність, несамостійність, уникання відповідальності, патерналізм, очікування на допомогу, неспроможність робити вибір, схильність звинувачувати інших, упередженість, фаталізм, невміння планувати, стереотипність, страх перед змінами, низький інтелект, концентрація на негативних явищах, непродуктивне спілкування, безплідну мрійливість, очікування на чудо, неспроможність долати труднощі, низьку самооцінку, слабку мотивацію досягнень, сподівання на зовнішні обставини, недостатню саморегуляцію, низький рівень соціально-психологічної адаптивності.*

Відтак носії таких рис постають як досить неприязливі життєво безпорадні істоти, які не дають собі ради не лише в матеріальних питаннях, а й у більшості сфер повсякденної активності.

Водночас суто особистісні пояснення не дають змоги відповісти, чому розумні й працюючі люди зовсім не конче багатіють, не завжди вириваються з тенет бідності, які їм накидає середовище.

Пошуки “третього шляху” в тлумаченні причин бідності призвели до появи різноманітних, *соціально-культурних*, підходів, у межах яких увагу найчастіше привертає суб’єктивне сприймання людиною свого матеріального становища в соціумі, її задоволення

або незадоволення з наявної життєвої ситуації — не лише індивідуальної, а й колективної, бажання чи небажання, можливість або неможливість принципово міняти своє життя разом з іншими людьми. Постановання таких поглядів увиразнює зміст бідності як явища економічно несамодостатнього: вона буває різна і мінлива, помітна і невлонна, щира і фальшива, — і завжди дуже психологічна.

Найчастіше її розглядають як об’єктивну або суб’єктивну, абсолютну або відносну.

*Об’єктивна* бідність частіше має економічний зміст і вираження в більш-менш чітких фінансових або майнових одиницях. Вона фіксує фінансово-матеріальні ресурси, що їх посідає особа або група і яких має не вистачати для певного рівня добробуту, нижче за який і постає питання про бідність. Економісти й соціологи виробили багато показників, за якими можна характеризувати й порівнювати добробут різних людей. Ці показники бувають ефективними з практичного погляду, але жодний не є та не може бути універсальним, придатним на всі випадки.

Так, за об’єктивний показник матеріальних статків особи можна вважати їхнє співвідношення з життєвим мінімумом — сумою грошей, офіційно встановленою як найнижчий прибуток, що мінімально забезпечує людину їжею, одягом та житлом. Говорять і про відсоток загального прибутку, який особа або сім’я виділяє на їжу: що вони бідніші, то більшим є цей відсоток. Вирізняють також частку індивідуальних або групових зисків у загальнонаціональному прибутку. Ще одним показником є належність до класу власників або працівників.

Такі важливі показники, проте, не вичерпують величезного розмаїття можливих критеріїв бідності. А що в різних суспільствах і середовищах відповідні умови є неоднаковими, то різними є й уявлення про об’єктивну бідність, а відтак вона автоматично перетворюється на бідність суб’єктивно оцінювану, тобто власне *суб’єктивну*.

У психології частіше акцентують увагу на суб’єктивній бідності, в основі якої лежать оцінки і самооцінки людей. Тут важливо, чи вважає себе за бідну особа або група. А якщо так, то наскільки бідною вона здається сама собі. Найчастіше суб’єктивну оцінку своєї або чиеїсь бідності беруть із порівняння себе з іншими особами чи групами. Людина, наприклад, може думати про себе, що вона набагато бідніша за більшість людей із її оточення, що вона трохи бідніша за них, що не бідніша і не багатша, а приблизно така сама, що трохи або значно багатша за них.

У численних дослідженнях простежувано дуже химерні зв’язки між об’єктивним рівнем матеріального забезпечення і його суб’єктивною оцінкою. Відтак суб’єктивна бідність істотно пов’язується з бідністю *відносною*. Людина є або не є бідною відносно певних критеріїв, шкали, яку задає вона сама, оточення, суспільство, традиція, історія. Той, хто почувається бідним у багатому суспільстві, міг би несподівано для себе виявитися багатцем у суспільстві злиденному. Кожний читач легко придумає десяток прикладів

такого суб'єктивного біднішання або багатшання залежно від того, до якої оцінної шкали помістити особу чи групу.

Категорія *абсолютної* бідності означає такий стан матеріального забезпечення особи або групи, коли постає питання про її виживання, саму можливість існувати. Цей критерій лише на перший погляд є очевидним, бо ж ідеться не тільки про факт біологічного існування, непомирання з голоду, через хворобу або з інших причин. Ідеться й про загальний спосіб життя відповідно до сформованих колективних норм та індивідуальних потреб. Тому для представників певних середовищ ознакою абсолютної бідності може бути, наприклад, брак щовечірнього теплового душу, що зовсім не є повсякденною потребою сотень мільйонів мешканців Землі.

І навпаки, конкретну смерть реальної людини через злидні не завжди сприймають як абсолютну бідність. Неймовірно висока з погляду європейсько-американської цивілізації дитяча смертність у країнах Азії та Африки є майже нормальною характеристикою тамтешнього способу життя. Високу дитячу смертність “компенсує” висока народжуваність, завдяки якій біологічний вид, група, суспільство продовжують існувати. І навіть морально або юридично сформована “ціна” людського життя в грошовому еквіваленті як компенсація або покарання за спричинену смерть має дуже різне вираження в різних країнах світу.

Показники об'єктивної і суб'єктивної, абсолютної і відносної бідності активно функціонують і в *українському суспільстві*. Можна сказати, що ми набагато частіше думаємо й говоримо про бідність суб'єктивну і відносну, яку, проте, розглядаємо як об'єктивну та абсолютну. Часто-густо, наприклад, фінансову неспроможність поїхати сім'єю на відпочинок на морі сприймають як незаслужену матеріальну кривду, забуваючи, що така поїздка не є неодмінною життєвою потребою. Але ж усі їздять, — то чому не ми? Або експлуатування дешевої старої автомашини, коли сусіди мають розкішні “іномарки” — хіба це не підстава для нарікань?

Сьогодні до цього додався ще й поділ бідності на *стару і нову*. Бідність як соціальне і культурне явище є утворенням водночас минулого і теперішнього, результатом взаємодії уявлень і стереотипів попереднього суспільства і нових умов існування. Колосальні зміни на пострадянському просторі призвели до істотного перерозподілу матеріальних благ: колишні неможливі розбагатіли, а забезпечені стали бідними.

У такому контексті вищезгадана приказка втрачає сенс: розумний ти чи не дуже, спритний чи лінивий — не має значення. Соціально-культурні й соціально-психологічні чинники зумовлюють особливості середовища, в якому перебуває особа та яке є частиною соціуму, впливають на особу, транслюючи й трансформуючи загальносуспільні закономірності, модулюючи її повсякденні переживання, думки, поведінку.

Особливості свідомості й поведінки стабільно незаможних людей було узагальнено в теорії “культури

бідності” американського антрополога *Оскара Льюїса*. Вивчаючи спосіб життя бідних сімей, він дійшов висновку, що представники незаможних верств населення в умовах постійної матеріальної скрути виробляють специфічні постави, цінності, моделі поведінки, які вирізняють їх як носіїв певної субкультури, успадковуються наступними поколіннями та зумовлюють тривалість бідності [1]. Не економіка, не політика, навіть не соціологія, а спосіб життя, стиль взаємодії та спілкування людей, їхньої повсякденної поведінки спонукають їх бути бідними, роблять бідність їхньою долею. Нагромадження традицій і звичаїв, норм і правил, цінностей і стандартів поведінки відбувається на довгострокову перспективу. Бідність стає середовищем соціалізації: діти переймають і відтворюють життєві позиції та ситуації батьків. Відтак бідність як стиль життя передають із покоління в покоління. Тому бідність належить розглядати як явище не суто психологічне, а радше як соціально-психологічне, як породження типових рис і властивостей, колективної свідомості й поведінки, спільного способу життя.

Саме такій інтерпретації бідності було присвячено дослідження лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, що їх здійснювано протягом 2011—2015 років. Результати наукової праці узагальнено в *теорії соціально-психологічної детермінації бідності як стилю життя*.

У її основу покладено моделі долання бідності в процесі ціннісно-орієнтаційного, політико-правового, освітньо-професійного самовизначення, у контексті набуття соціального капіталу, сімейної та гендерної взаємодії, взаємодії міського і сільського середовищ, самовизначення у сфері здоров'я.

Аналіз методичних підходів до вивчення психології бідності дав підстави визнати за найефективніші суб'єктивні методи вимірювання відповідних характеристик: найчастіше це особистісні питальники та психосемантичні методи (насамперед суб'єктивне шкалювання). З-поміж відносно об'єктивніших методів — контент-аналіз та експертна оцінка. Водночас з огляду на брак придатних психологічних методик вимірювання змістових характеристик бідності в результаті тривалої процедури було розроблено питальник “Психологічне тяжіння до бідності” [2], застосування якого виявилось вельми успішним у контексті наших досліджень.

У процесі вивчення ціннісно-орієнтаційного самовизначення носіїв культури бідності виявлено низку важливих закономірностей. З'ясовано, що їхнє самовизначення істотно зосереджується навколо залучення до громадських справ, самоствердження в соціумі, покладання відповідальності, пошуку сенсу життя, проте в усіх цих сферах його характеризує підвищена проблемність.

Виявлено феномен парадоксальної ціннісної маргіналізації: носії культури бідності намагаються перебувати всередині свого оточення, яке, проте, їх

“не помічає” і не цінує. У спілкуванні з іншими людьми їм бракує впевненості, стійкості, самостійності. Потребуючи допомоги від оточення та постійно на неї очікуючи, носії культури бідності водночас не вміють адекватно її використовувати (замість “вудки” воліють “рибку”) [3].

Вивчаючи комунікативні характеристики стилю життя носіїв культури бідності, **В. Вінков** виявив кілька тенденцій поставання їхнього *соціального капіталу* — вигод і зисків, що їх ми отримуємо завдяки спілкуванню з іншими людьми. До характерних ознак тут належить виключення із соціальної структури (оточення їх ігнорує), низька соціально-психологічна компетентність (вони самі не вміють добре спілкуватися). Носії культури бідності відчують істотні труднощі в доступі до соціальних ресурсів, навіть традиційних, із яких користується більшість людей. Вони часто потребують більшої психологічної допомоги, як компенсації за свою особистісну неефективність, а водночас відчують брак емоційної підтримки з боку оточення [4].

**І. Губеладзе** приділила велику увагу такій характерній для України проблемі, як різниця між мешканцями *міських і сільських спільнот*. Розглянула зокрема психологічні відмінності у властивому одним тяжінні до бідності. Виявлено, що містяни мають вищу готовність до подолання власної пасивності та охочіше вдаються до всілякої компенсаторної поведінки (тобто знаходять розраду в інших сферах, де вони виявляються більш успішними). Натомість мешканці села виявили вищий рівень конформізму та схильність покладати відповідальність за своє становище на зовнішні чинники. Зате вони краще адаптовані до перебування в бідності, ніж містяни [5].

Описано характеристики *сімейної взаємодії* в контексті субкультури бідності, серед яких **А. Голова** виділила, по-перше, розбалансованість сімейних ролей (з одного боку, вони дуже традиційні, а з другого — погано узгоджуються між собою), по-друге, суперечливість внутрішньосімейної взаємодії та особистісного самовизначення (сім'я не стає середовищем повноцінної самореалізації особи), по-третє — послаблення міжпоколінних зв'язків і ретрансляцію непродуктивних сімейних міфів [6].

**Д. Кобрисенко** висвітлив особливості впливу *гендерної ідентичності* на психологічну схильність особи до бідності. Таку схильність посилює стереотипізація економічної ролі жінки, коли її вважають насамперед або й лише за домогосподарку. Натомість психологічне тяжіння до бідності слабне зі збільшенням маскулінності й у чоловіків (які реалізують свою відповідальність за матеріальний добробут — власний і сім'ї), і в жінок (які не бояться і вміють заробляти нарівні з чоловіками) [7].

**В. Мясенко** розробила модель *професійного самовизначення* носіїв культури бідності, що містить вісім характеристик: тривожність у фінансовій сфері, орієнтацію на служіння іншим людям, відмову від владних орієнтацій, відмову від орієнтації на власну справу, орієнтацію на безпеку й обережність, прагнення

стабільного місця роботи, емоційно напружене ставлення до грошей, компенсаторне фінансове марнославство. Було виявлено, що в основі труднощів професійного самовизначення бідних часто-густо лежать деструктивні сімейні сценарії дитинства, неготовність до професійного успіху під впливом невдалої професійної історії сім'ї, загальна невизначеність життєвих завдань [8].

Характеризуючи рівні *правовиконавчої поведінки* незаможних осіб, як найбільш типову для них **Т. Белавіна** описала вимушену законопослушну поведінку, коли інтереси особи не збігаються зі суспільними вимогами, але вона підкоряється закону через страх перед покаранням. Носії культури бідності не дуже хочуть поводитися згідно із законом, не дуже розуміють, чому це потрібно, але воліють уникати зайвих проблем та можливої відповідальності за порушення. Менш властивою їм є поведінка соціально бажана (потреби, цілі та засоби досягнення їх збігаються із суспільними вимогами), конформно-виконавча (цілі та засоби збігаються із суспільними вимогами завдяки конформності особи) та звична правопослушна (завдяки стійкій моральній потребі чинити правомірно) [9].

Після завершення констатувальної частини емпіричних досліджень ми взялися розробляти *систему соціально-психологічних засобів практичної допомоги носіям культури бідності*. Незаперечним лідером тут виявився соціально-психологічний тренінг. Доведено також ефективність таких методів як психологічне консультування, психологічний коучинг, індивідуальна і групова психотерапія, ігрове моделювання, просвітницька робота. Застосування їх дало змогу досягти хоч і не тріумфальних, але відчутних позитивних змін у поведінці наших клієнтів та їхніх стосунках з оточенням.

Ми, зокрема, приділили увагу *підвищенню самоефективності* носіїв культури бідності через залучення до соціальних структур, посилення міжособової довіри, знецінення особистісних причин невдач, вирізнення позитивних і маскування негативних внесків особи до спільної діяльності, орієнтацію на скромні, але привабливі досягнення. Довели, що в основу усвідомлення проблемними особами свого психологічного тяжіння до бідності і наступної корекції їхньої поведінки слід покласти подолання страхів і невпевненості, аналіз позитивних прикладів людей, які досягли успіху, обмін життєвим досвідом, обговорення життєвих сценаріїв. Таке усвідомлення і корекція становлять зміст однієї з двох основних стратегій допомоги носіям культури бідності як процесу психологічно глибокого і тривалого. Друга стратегія — оперативне опанування вмінь і навичок для підвищення самоефективності, що здебільшого дає короточасний ефект, але в разі успіху діє спонукально-підбадьорливо [3].

Долання бідності в контексті набуття соціального капіталу передбачає зростання саморозуміння, послаблення егоцентризму, осмислення наявних соціальних зв'язків та розширення їхньої мережі,

вироблення нових стратегій ефективної міжособової взаємодії, прийняття правил і норм, на основі яких вибудовуються стосунки з іншими [4].

Від самого початку наших досліджень ми надавали особливого значення *самовизначенню у сфері освіти*. За результатами вивчення його соціально-психологічних чинників **О. Жорнова** запропонувала сприяти доланню бідності на основі увиразнення освітніх перспектив особи, усвідомлення доконечності змін і відповідальності за їхню реалізацію, утвердження поглядів на освіту як повсякденну активність, формування довіри до освіти як ресурсу життєдіяльності, здобуття інформації про вибудовування освітньої кар'єри, залучення до процесу формування спільноти просвітянців [10].

У процесі цілеспрямованого корекційного впливу на *політичну соціалізацію молоді* **І. Гусев** досягнув зниження агресії та посилення мотивації в цій сфері. Водночас зафіксовано тенденцію уникання бідною молоддю політичної діяльності внаслідок надто полегливого залучення її до відповідних питань [11].

Окремий напрям досліджень становив аналіз бідності в контексті *ставлення до здоров'я*. Під час корекційно-розвивальної роботи **Л. Коробка** спонукала її учасників до активізації групової підтримки, усвідомлення ефективності спільних зусиль, використання конструктивного досвіду — особистого та інших людей, виділення осіб і груп, спілкування з якими сприяє зміцненню здоров'я та підвищенню якості життя.

Зафіксовано низку позитивних змін: усвідомлення особливостей свого ставлення до здоров'я, увиразнення сенсу його збереження, актуалізація відповідних мотивів, активізація належної поведінки, посилення розуміння та керування емоціями,

пов'язаними із здоров'ям, посилення особистої відповідальності в цій сфері [12].

Узагальнюючи, можна сказати, що *основними соціально-психологічними чинниками поширення та узвичаєння бідності як стилю життя є*: психологічне тяжіння особи до бідності як, водночас, результат попередніх і чинник наступних міжособових взаємодій і колективного розвитку; надмірна психологічна залежність особи від оточення; неадекватне тлумачення впливів та невміле використання допомоги з боку оточення; стійка належність до неефективної субкультури та знеохочувальний вплив соціального середовища.

**Н**ас часто запитують, чи допоможуть наші дослідження подолати бідність. Авжеж, ні. Психологи не врятують суспільства від бідності, бо вона вічна. Її спричиняє щонайширший спектр обставин — від загальносуспільних до внутрішньоособистісних. Навіть якщо людство невпинно багатшатиме, то завжди залишатиметься бідність відносна і суб'єктивна, що буде причиною переживання всіляких нерівностей і несправедливостей.

Проте психологи мають бути готові відгукуватися на індивідуальні або групові запити і надавати посильну фахову допомогу. Не створювати клієнтам ілюзій на кшталт того, як терміново “стати мільйонером”, а навчати їх брати на себе відповідальність за власне забезпечення і намагатися самостійно розв'язувати свої проблеми. У цьому контексті сприяння з боку оточення, соціальний капітал особи можуть стати для неї чудовим джерелом ефективного самовизначення в бурхливому й строкатому морі матеріального добробуту. ■

### Література

- Lewis O. Five Families.** Mexican Case Studies in the Culture of Poverty. — NY: Basic Books, 1959.
- Васютинський В.О.** Питальник “Психологічне тяжіння до бідності”: методологічне обґрунтування, процедура розробки, зміст // Наук. студії із соц. та політ. психології: 36. статей. — 2013. — Вип. 32 (35). — С. 54—62.
- Васютинський В.О.** Долаючи бідність у собі: соціально-психологічні засоби підвищення самоефективності особи // Наук. студії із соц. та політ. психології: 36. статей. — 2015. — Вип. 35 (38). — С. 47—61.
- Вінков В.Ю.** Можливості корекції труднощів у набутті соціального капіталу носіями бідності як стилю життя // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць. — 2014. — Вип. 1 (15). — С. 206—213.
- Губеладзе І.Г.** Стратегії економічної поведінки сільського і міського населення, що психологічно тяжіє до бідності // Матеріали наук.-практ. семінару “Концептуальні засади дослідження соціально-психологічної природи бідності як стилю життя”, 15 листопада 2013 р. — Суми: Нота Бене, 2013. — С. 29—32.
- Голота А.С.** Основні підходи до вивчення бідності у контексті сімейної взаємодії // Освітній простір. Глобальні, регіональні та інформаційні аспекти: Наук.-метод. журн. — 2012. — Вип. 7. — С. 123—127.
- Кобрисенко Д.О.** Від “суб'єктивної” до “об'єктивної” бідності: статевий-гендерний аспект // Вісн. Одеського нац. університету. — Т. 18. — Вип. 24. Психологія. — 2013. — С. 152—161.
- Мяленко В.В.** Психологічні чинники професійної та економічної невизначеності матеріально незабезпечених осіб // Психолого-економічні вектори розвитку особистості і суспільства: Матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару (16 травня 2014 р., м. Запоріжжя). — Запоріжжя: ЗНУ, 2014. — С. 42—44.
- Белавіна Т.І.** Психологічні питання вивчення й оптимізації правового самовизначення осіб з низьким економічним статусом // Проблеми політ. психол.: зб. наук. праць. — К.: Міленіум, 2014. — Вип. 1 (15). — С. 197—206.
- Жорнова О.І.** Освітня кар'єра особистості: про можливості подолання бідності як стилю життя // Психологічні науки: проблеми і здобутки: зб. наук. ст. — К.: КМУ, 2015. — Вип. 7 (15). — С. 36—51.
- Гусев І.М.** Психологічний зміст і можливості корекції особливостей політичної поведінки молоді, що належить до субкультури бідності // Наук. студії із соц. та політ. психології: 36. статей. — 2013. — Вип. 32 (35). — С. 62—70.
- Коробка Л.М.** Ставлення до здоров'я як сфера застосування соціально-психологічних засобів запобігання та подолання бідності // 36. наук. статей Київського міжнар. ун-ту й Ін-ту соц. та політ. психології НАПН України. Серія: “Психологічні науки: проблеми і здобутки”. — Вип. 7. — К.: КиМУ, 2015. — С. 69—81.